

*Горбань Т. Ю., Коцур В.В.*

## РОБІТНИЧИЙ РУХ НА ДОНБАСІ У ПРОЦЕСАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УРСР

*Розглядаються питання етнополітичної специфіки Донбасу, зокрема, ролі робітничих рухів у процесі суверенізації УРСР.*

**Ключові слова:** *Донбас, суверенізація, робітничий рух, Україна, страйки, шахтарі.*

**Tetyana Horban, Vitalii Kotsur.** *The labor movement in the Donbas in the processes of sovereignty UkrSSR. The article is devoted the analysis of the ethnical and political specific of Donbass, in particular the role of workers movements of sovereignty UkrSSR.*

**Keywords:** *Donbass, sovereignty UkrSSR, the labor movement, Ukraine, strikes, miners.*

Протягом багатьох років Донбас посідає особливе місце в етнополітичному просторі сучасної України. Досліджен-

ня Донбасу в етнополітичному вимірі, зокрема його специфіки, потребує аналізу наукового доробку вітчизняних і зарубіжних політологів, істориків, соціологів, представників експертного середовища, аналітиків. Актуальними є питання формування етнічної та етносоціальної структури населення, культурного і релігійного аспекту етнополітичної історії Донбасу, роль регіону у процесах суверенізації УРСР.

Відзначимо, що важливу роль у процесах суверенізації УРСР відіграв робітничий рух у Донбасі. Саме він став об'єктом вивчення не лише вчених пострадянського простору, а й далекого зарубіжжя. Так, зокрема, дослідженням робітничого руху на Донбасі у 1989–1991 роках займалися Даніель Волковіц Люїс Сігелбаум. У своїй монографії «Робітники Донбасу говорять: Виживання та ідентичність в новій Україні» («Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992») автори порушують ряд важливих політичних та історичних питань, що дає змогу західним читачам дізнатися про становище регіону, а зокрема, про рівень життя російських та українських шахтарів. У книгу включені інтерв'ю з родинами шахтарів, які долають труднощі в період розпаду Радянського Союзу. Дослідники зазначають, що економічна, політична і соціальна криза, труднощі переходу до ринкової економіки напевно вплинули на рівень життя пересічного робітника Донбасу, на його політичні погляди та вподобання. Монографія базується на усних свідченнях про історію міст донецького вугільновидобувного регіону. Авторі описують мінливі політичні і економічні погляди робітників, їхню реакцію на західну культуру, націоналістичні погляди та релігію. Люїс Сігельбаум відзначає, що у липні 1989 року шахтарі всього Радянського Союзу, що відчули соціально-економічні проблеми СРСР, почали створювати страйкові комітети та рухи. Одним із центрів діяльності таких рухів стало місто Донецьк. Інформація, що була зібрана у книзі, дає змогу іноземним читачам відчувати, з якими труднощами зіткнулося населення Донбасу в умовах економічного, політичного і соціального розпаду і трансформації СРСР, а також проаналізувати їхні свідчення щодо зміни

значення роботи, становища й національної належності. В монографії досліджується старше покоління, яке досягло повноліття в сталінську епоху, аналіз шахтарського руху та політики профспілок, які організували страйки 1989 року, а також робиться акцент на соціальній кризі та культурних помилках, що супроводжують українську незалежність.

Дослідники Льюїс Сігельбаум та Даніель Валковіц відзначають, що населення втомилосся чекати на виконання обіцянок. Масові страйки та інші форми протесту, які струсували Донбас у 1989, 1990, 1991, 1993, 1995, 1996 і 1998 роках, наочно продемонстрували, що регіональні спільноти відмовилися від своєї попередньої стратегії поведінки. Фігура брудного шахтаря у чорному вугільному пилу, який сидить на головній площі міста на знак протесту проти погіршення життя та умов праці, стала візитівкою Донбасу в ті часи. Основною метою протестів у Донбасі було прагнення мати нормальні або цивілізовані умови життя[1].

Роль Донбасу у процесі суверенізації УРСР варто розглядати, застосовуючи хронологічний підхід, хоча досліджуваний період достатньо невеликий, зокрема, кінець 80 – початок 90-рр. ХХ ст. Простежуючи особливості даного регіону на етапах розпаду СРСР, маємо змогу комплексно та всебічно дослідити зміни, що відбувалися у регіоні та набули важливого значення не лише для регіону, а й для подальшої долі усієї України.

Одним із основних напрямів дослідження варто розглядати трансформацію робітничого руху. Насичені події кінця 80 – початку 90-х років ХХ ст. зумовлюють постійний інтерес як з боку українських, так і західноєвропейських засобів масової комунікації. Саме мас-медіа вміщували важливу інформацію як у повідомленнях, кореспонденціях, написаних по гарячих слідах активізації робітничого руху, так і пізніше – у газетних статтях, де зроблені важливі узагальнення та певні висновки стосовно політичної ситуації на Донбасі та в Україні загалом. Важливо відзначити, що інформаційні повідомлення, статті, телевізійні рубрики, надруковані в українській та західноєвропейській пресі щодо етнополітичної ситуації в Україні і, зокрема, на Донбасі, відрізняються між собою за

повнотою та ступенем достовірності висвітлення подій. Останнє формує сприйняття подій, пов'язаних з періодом суверенізації УРСР, українським суспільством та міжнародною спільнотою. Насамперед, це може призвести до генерування хибних ідей, висунення неправильних гіпотез та висновків щодо згаданих подій. У цій статті об'єктом дослідження виступають робітничі рухи на Донбасі та їх роль у процесах суверенізації УРСР.

Ознайомлення з присвяченою проблемі літературою свідчить, що автори своєрідною «точкою неповернення» називають 1989 р. Саме у зазначений час соціально-політичні процеси у Донбасі пішли у новому напрямі, великою мірою несподіваному для влади. Витоки такої ситуації слід шукати в усьому радянському періоді, але актуальніше зупинитися на змінах у житті українського суспільства і Донбасу з проголошенням перебудови.

Тут можна визначити як перший етап 1985–1987 роки, коли перебудовчий ентузіазм, обіцянки з боку влади змін і підвищення якості життя у короткий термін призвели до певного піднесення суспільних настроїв і віри у те, що найближчим часом справді відбудуться зміни на краще. Зокрема, у Донбасі спостерігалось зміцнення трудової дисципліни на виробництві. Вперше за багато років підвищилася продуктивність праці на шахтах, деякі позитивні зрушення відбулися і в інших галузях промисловості.

Однак сподівання у традиційний радянський спосіб ціною максимальної мобілізації зусиль подолати у стислий терміни всі труднощі та розв'язати давно назрілі проблеми насправді не відбулися. Покращення ситуації виявилось тимчасовим, і з 1987 р. починається зворотний рух, зокрема, на Донбасі спостерігається різкий спад виробництва. Надії у короткий термін досягти позитивних змін не виправдалися, і соціальне піднесення змінилося спадом, апатією.

Подальше погіршення ситуації в регіоні і, відповідно, невдоволення людей як виробничими, так і побутовими умовами життя мали наслідком пробудження робітничого руху, що, зрештою, вилилося у таке призабуте за роки радянської влади явище, як страйки, – починаючи зі страйку шахтарів 1989 р., що став віховою подією у житті регіону.

Потрібно сказати, що партійні та державні органи влади виявилися неготовими до такого повороту подій. Зрозуміло, що десятки років кабінетного стилю роботи не сприяли появі бажання та вміння вийти на площі й говорити з невдоволеним страйкуючим натовпом. До того ж їхні позиції з проголошенням перебудови були послаблені (про це нижче буде сказано детальніше).

Повертаючись до шахтарського страйку в липні 1989 р., слід зауважити, що у різних джерелах можна побачити дещо різні варіації його трактування, насамперед, стосовно наявності – і значущості – політичної складової у ньому. Деякі автори вбачають її вже під час страйків 1989 р., інші вважають, що про неї можна говорити лише від початку 90-х. У будь-якому разі переважно йдеться про суто економічні вимоги страйкуючих, що стосувалися змін на виробництві, покращення соціального забезпечення тощо – аж до вимог, що стосувалися повсякденного життя робітників. Це, зокрема, вимоги покращити забезпечення шахтарів автомобілями, побутовою технікою та товарами, продуктами харчування, насамперед м'ясом. Проблема з останнім стала настільки серйозною, що уряд країни після завершення страйку виділив зі своїх резервів кілька тисяч тонн м'яса на ковбасу для шахтарів. Та коли вже на початку 1990 р. резерви вичерпалися, місцеві органи «зняли» це м'ясо із загального фонду, що відразу ж викликало величезний дефіцит й прокльони на адресу шахтарів. Утім, політичні вимоги, хоча й без національного забарвлення, простежуються, як було вже сказано, з 1989 р. Деякі автори, наприклад, Саржан[2], Русначенко[3;4], Болбат[5;6], говорять про швидку політизацію робітничих вимог, зазначаючи, що у мітингах та страйках шахтарів уже влітку 1989 р. (і чимдалі – тим більше) лунали вимоги відставки місцевого партійно-радянського керівництва, зміни законодавства про вибори, висловлювалася недовіра вищому керівництву республіки. Так, Болбат пише: страйк, що почався лише виголошенням економічних вимог, швидко переріс в багатьох містах у політичний. 20 липня страйкарі в м. Стаханові Ворошиловградської області виступили

за відставку місцевого партійно-радянського керівництва, негайного скликання позачергового пленуму міському партії та сесії міськради. Шахтарі змусили піти у відставку кожного третього директора шахти, багатьох партійно-радянських керівників. На хвилі зростаючої політизації робітничого руху проходив у Донбасі страйк 1 листопада 1989 р., на якому висувались і політичні вимоги. Головні з них – занесення до порядку денного Другого з'їзду народних депутатів СРСР питання про відміну 6-ї статті Конституції, яка закріплювала керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в радянському суспільстві; обговорення питань про вільне створення політичних партій та рухів, про заборону обіймати одночасно посади в партійних і радянських органах.

Водночас, побутує думка, що українські шахтарі у 1989 р. були цілковито аполітичними і зосередженими виключно на економічних вимогах, зокрема, байдуже поставилися до заклику своїх російських колег з ВО «Воркутавугілля» підтримати їх, коли ті висували політичні вимоги, зокрема, щодо скасування 6 ст. Конституції, перевибори Президента та заборону сумісництва постів Генсека ЦК КПРС та Президента СРСР. Проте РССКД (Регіональний союз страйкових комітетів Донбасу) закликав шахтарів області не виступати з підтримкою воркутинців: «Незрозуміло, чому зараз ми повинні підтримувати цей політичний екстремізм» [7, с. 232].

Важливий момент, про який необхідно сказати і на якому наголошують дослідники проблеми, – це те, що, з одного боку, шахтарський страйк сприяв створенню передстрайкових умов в інших галузях виробництва, а з другого – показово, що представники інших професій, пенсіонери, втративши довіру до місцевих органів влади, зверталися до страйкомів з проханням допомогти у вирішенні болючих питань [7, с. 231-232], і це свідчить про високий авторитет страйкових комітетів і створеного 17–19 серпня на конференції страйкомів в Горлівці координаційного центру – РССД. В очах мешканців Донбасу вони набували уособлення народної влади. Тобто шахтарі виступили у ролі консолідуючого центру (хоча є й

діаметрально протилежний погляд – люди були невдоволені шахтарськими вимогами, вважаючи, що їхнє виконання погіршить, через обмеженість ресурсів, становище решти жителів регіону).

Говорячи про подальші трансформації робітничого руху, зазначимо, що в роботах ряду сучасних українських дослідників переломним моментом названий 1990 р. Так, автори монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст.» [7, с. 233-236] говорять, що вже з початку 1990 року починається політизація шахтарського руху, яка проявлялася в прагненні впливати на владу, на політичний устрій суспільства. Найголовнішою причиною політизації страйкового руху стало те, що влада так і не змогла задовольнити основні вимоги страйкарів, виявилася нездатною виконати взяті на себе зобов'язання. Наприкінці лютого 1990 року у Донецьку, Макіївці, Горлівці пройшли маніфестації і мітинги шахтарів, а 1–3 березня почали страйкувати шахтарі Донецька. Цього разу шахтарі висували передусім політичні вимоги – висловлювали недовіру Президенту, парткомам і профспілкам підприємств, вимагали відставки уряду М. Рижкова, скасування шостої статті Конституції СРСР. Про політизацію робітничого руху свідчить також створення нових незалежних громадсько-політичних організацій. Офіційна профспілка працівників вугільної промисловості, яка впродовж багатьох років була провідником політики КПРС, не змогла подолати недовіру гірників і відновити своє становище. На I Всесоюзному з'їзді шахтарів (Донецьк, 11–15 червня 1990 р.) було прийнято рішення створити справді незалежну профспілку гірників, виражено недовіру не лише уряду, але й правлячій партії, зокрема, прийнято вимогу вивести парткоми та комітети ВЛКСМ з підприємств та установ, націоналізували власність Компартії. За даними соціологічного дослідження, серед шахтарів лише 22,7% позитивно ставилися до КПРС, негативно – 46,0%, байдуже – 31,2% опитаних.

На цьому ж з'їзді представникам Донбасу стало остаточно зрозуміло, що загальносоюзне керівництво галуззю не піде на зміну інвестиційних пріоритетів і далі робитиме

основну ставку на розвиток вугільних басейнів у Кузбасі, Караганді і Воркуті. Вони звернулися із закликом створити управління вугільною галуззю на республіканському рівні і заснувати для цього український державний вугільний комітет. Так, було остаточно усвідомлено, що в середині шахтарського руху існують різні інтереси, і саме регіональні інтереси змушували гірників Донбасу дедалі більше схилитися до підтримки політичних діячів республіканського рівня, які виступали за національне самовизначення України.

У жовтні відбувся Всеукраїнський страйк відповідно до рішень страйкових та профспілкових комітетів України. Серед вимог страйкарів були: ухвалення націоналізації майна КПУ та ЛКСМУ, припинення повноважень Верховної Ради УРСР та призначення нових виборів на засадах багатопартійності, відставка голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, відмова від підписання нового Союзного договору, надання конституційного характеру Декларації про державний суверенітет України.

На початку 1991 року ситуація ще більше загострилася через адміністративне регулювання цін, що призвело до підвищення витрат на обладнання шахт та кріпильного лісу. Аби їх компенсувати, державні закупочні ціни було підвищено на 70%, але на українське вугілля – лише на 19%. На шахтах Донбасу починаються затримки з виплатою заробітної плати. Матеріальне становище трудящих значно погіршилося ще й у зв'язку з павлівським підвищенням цін. Це викликало новий підйом страйкового руху в березні-квітні 1991 р. На перше місце серед вимог шахтарів висувається питання про національне самовизначення України. Так, на шахті ім. Стаханова було висунуто вимогу конституційно закріпити Декларацію про державний суверенітет України. Шахтарі вимагали також прийняти закон про індексацію доходів населення у зв'язку із зростанням цін. Опозиція – передусім Народний Рух, УРП та інші партії – підтримали страйк, але суттєві розбіжності в позиціях не дали їм змоги виступити єдиним фронтом. Отже, уряд республіки досяг компромісу зі страйкуючими. 17–18 квітня 1991 р. було ухвалено Взаємоузгоджений протокол парламентської комісії ВР УРСР, уряду республіки



та представників страйкуючих шахтарів. Уряд зобов'язувався розробити проект Конституції незалежної України, гарантував компенсацію втрат у зарплаті учасникам страйку, непереслідування учасників страйку, покращення умов роботи та ін. І хоча більшість вимог страйкарів не була виконана, весняний страйк 1991 р. мав величезне значення. Він значно зблизив позиції робітничого та національно-демократичного рухів. Проте було б помилковим стверджувати, що страйкуючі шахтарі прагнули незалежності – більшість з них виступала за суверенну українську державу в складі Союзу РСР: так, на референдумі в березні 1991 року 85,5% населення Донбасу висловилися за збереження Союзу і 88,5% – за суверенітет України. На думку німецького політолога А. Віттковські, проголошення незалежності України стало можливим лише після досягнення національного консенсусу, під яким політолог розуміє збіг інтересів та прагнень Руху, шахтарів та республіканської політичної еліти. В першій половині 1991 р. і шахтарські страйками, і, природно, національно-демократичні партії виступали за національне самовизначення України. Українське республіканське керівництво остаточно визначило свою позицію лише після серпневих подій 1991 р. у Москві. 24 серпня 1991 р. було прийнято Акт про проголошення незалежності України, який схвалили і Рух, і шахтарі. На референдумі 1 грудня 1991 р. 83,9% населення Донбасу віддали голоси на підтримку незалежності України [7].

Хіроакі Куромія вважає, що страйки 1989 р. були спонтанними і широкими. Основні нарікання були економічними, варіюючись від дефіциту споживчих товарів до низької зарплати та незадовільних умов життя. Вони відкидали компартію, ліквідуючи деінде партійні осередки і створюючи страйкові комітети, але майже (а може, й узагалі) не виявляли цікавості до створення «якоїсь іншої партії чи альтернативної профспілки типу польської «Солідарності». Від самого початку страйків різні політичні групи надсилали представників на Донбас, щоб схилити страйкарів до політичних вимог. Українські групи також були активними. Наприклад, Українська Гельсінська

спілка діяла тут від перших днів страйку. Те саме робив Рух (Український Народний Рух). Але шахтарі відкидали антимосковські українські групи, так само, як і решту груп. 1990 року лідери Руху бачили, що шахтарі Донбасу ще байдужі до їхніх ініціатив, і тому стали називати шахтарів ковбасоїдами: один шахтар колись сказав, що нам однаково, якою мовою говорити, аби була ковбаса[8].

1991 року настрої робітників Донбасу швидко змінилися на користь української суверенності і, зрештою, української незалежності. Почуття глибокого відчуження від Москви разом з упевненістю, що Москва просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні, що незалежна Україна не експлуатуватиме Донбас так, як експлуатувала Москва. На референдумі в грудні 1991 р. на тлі неминучого колапсу Радянського Союзу після серпневого путчу в Москві русифікований Донбас зі значною часткою російського населення проголосував переважною більшістю за самостійність України. У Донецькій області проголосувало 76,6 відсотка громадян і 84 відсотки підтримали незалежність. У Луганській області відповідні цифри становлять 80,7 і 83,9 відсотка.

Отже, робітничі рухи на Донбасі відіграли важливу роль у процесах суверенізації УРСР. Наявна в розпорядженні дослідника українська та зарубіжна джерельна база містить цінний документальний матеріал, що дає змогу з'ясувати особливості діяльності робітничих рухів кінця 80-х – початку 90-рр. ХХ ст. Відзначимо, що попри особливий етнічний склад, жителі Донбасу, де значну частину становило російське населення, підтримали 16 липня 1990 року Декларацію про державний суверенітет України та проголошення незалежності України, таким чином підтвердивши регіональну українську ідентичність Донбасу.

---

1. Siegelbaum L., Walkowitz D. Workers of the Donbas Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992 / Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz. – State University of New York Press, 1995 – 226 p.

2. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.: дис... д-ра іст. наук:

07.00.01 «Історія України» / А.О. Саржан. – Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004.

3. Русначенко А.М. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр./ А.М. Русначенко – К.: КМ Academia, 1998. – 230 с.

4. Русначенко А.М. Пробудження: робітничий рух на Україні у 1989 – 1993 роках.// А.М. Русначенко – К.: КМ АCADEMIA, 1995. – 230 с.; 1995. – Кн. 2: Документи і матеріали.

5. Болбат Т.В. Виникнення перших осередків Народного руху України за перебудову на Сході України / Т.В.Болбат//Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С.79 – 85.

6. Болбат Т.В. Етапи розвитку молодіжного руху у Донецькій області (середина 80-х – 90-ті роки ХХ століття/ Т.В.Болбат // Історичні та політологічні дослідження. – 2001. – № 4 (8). – грудень. – С. 255 – 260.

7. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / За ред. З. Г. Ліхолобової. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 339 с.

8. Hiroaki Kuromiya. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian- Russian Borderland, 1870s-1990s/ Kuromiya Hiroaki – New York, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1998. – 357 p.